

Семенов Ігор Володимирович,*(Харківський національний університет внутрішніх справ)*

УДК 343.55

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЗЛОЧИННОГО УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ КОШТІВ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ АБО БАТЬКІВ (КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ)

Проаналізовано типові правові наслідки, встановлені кримінальним законодавством за злісне ухилення батьків від сплати коштів на утримання дітей та злісне ухилення дітей від утримання батьків. Сформульовано пропозиції по вдосконаленню кримінально-правових наслідків злочинів, передбачених статтями 164, 165 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: *караність, кримінальна відповідальність, санкція, звільнення від кримінальної відповідальності, ухилення від сплати, аліменти.*

Традиційно вважається, що визначальною особливістю заходів, які в кримінальному праві забезпечують виконання його функцій, є наявність в них елементів легального примусу (загрози примусом) щодо особи, яка скоїла злочинне посягання на об'єкти кримінально-правової охорони. Не випадково серед засобів реалізації завдань Кримінального кодексу (далі – КК) України наголошується, що він визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Водночас, із ч. 3 ст. 3 КК України випливає, що кримінально-правові наслідки діяння можуть виражатись не лише у його караності. Тому в процесі розбудови вітчизняної кримінально-правової системи необхідно приділяти увагу не лише караності, а й іншим правовим наслідкам діяння, які охоплюються цією системою. При цьому, зважаючи на феномен випередження науковою думкою процесу розвитку законодавства, зазначені розвідки мають враховувати наявні теоретичні розробки питань караності суспільно-небезпечних діянь, кримінальної відповідальності і форм її реалізації, звільнення від неї та потенціалу інших засобів кримінально-правового впливу (праці Ю. В. Бауліна, П. С. Берзіна, Я. М. Брайніна, Л. В. Багрія-Шахматова, М. І. Бажанова, Т. А. Денисової, О. О. Дудорова, О. О. Житного, А. А. Музики, В. М. Трубникова, В. І. Тютюгіна, М. І. Хавронюка, П. В. Хряпінського та багатьох інших провідних вітчизняних вчених). Ці розробки мають не лише загальнотеоретичне зна-

чення, але й можуть бути використані для дослідження кримінально-правових наслідків конкретних злочинів, зокрема, таких посягань на гарантовані Конституцією України права людини й громадянина, як ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК) та ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК). Слід зазначити, що стан правопорядку в сфері виконання аліментних зобов'язань в Україні є вкрай незадовільним – так, наприклад, у 2011 році в Україні було зареєстровано 6047 випадки вчинення злочину, передбаченого ст. 164 КК (це складає 58,6 % від усієї кількості передбачених КК України злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина). Таким чином, одним з актуальних завдань науки кримінального права, яке визначає мету цієї публікації, є критичний аналіз сучасного стану та визначення перспектив удосконалення кримінально-правових наслідків злочинного ухилення від сплати коштів на утримання дітей або батьків.

Оцінюючи стан наукової розробки проблеми кримінально-правових наслідків діяння В. І. Борисов та В. С. Батиргареєва доходять висновків, що вона «ще далека від остаточного розв'язання, не говорячи вже про домінування будь-якої усталеної позиції принаймні щодо переліку таких наслідків» [1, с. 240]. Водночас, вітчизняні криміналісти констатують, що «караність діяння» як його кримінально-правовий наслідок – це визначення в КК виду та розміру покарання, яке може бути застосоване до правопорушника, а «інші кримінально-правові наслідки» – це звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання, судимість, примусові заходи медичного і виховного характеру, спеціальна конфіскація тощо [1, с. 241–243; 2, с. 12]. На думку В. Т. Дзюби до інших кримінально-правових наслідків діяння належить також виключення злочинності діяння внаслідок наявності обставин, передбачених у ст.ст. 38–43 КК [3, с. 194–195].

Визначаючи караність злочинного ухилення від сплати аліментів дітям та коштів на утримання батьків законодавець визнав ці злочини такими, що мають рівну, однакову суспільну небезпечність (некваліфіковані види цих злочинів, передбачені в ч. 1 ст. 164 та ч. 1 ст. 165 КК, караються штрафом від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від 80 до 120 годин або виправними

роботами на строк до 1 року, або обмеженням волі на строк до 2-х років, а кваліфіковані, які мають місце при рецидиві (ч. 2 ст. 164, ч. 2 ст. 165 КК) – громадськими роботами на строк від 120 до 240 годин або виправними роботами на строк до 2 років, або обмеженням волі на строк від 2 до 3 років). Втім, таке рішення навряд чи є бездоганим, зважаючи на значні відмінності в характеристиках потерпілих від цих злочинів, у властивостях їх суб'єктів, у мотивах порушень норм сімейного права. Так, потерпілий від злочину, передбаченого ст. 164 КК – це, як правило, неповнолітня або малолітня дитина, тобто особа, кримінальна відповідальність за посягання проти інтересів якої повинна мати порівняно вищий ступінь суворості. Це призводить до висновку, що й санкції ст. 164 КК мають бути більш суворими порівняно із санкціями, які містить ст. 165 КК.

Оцінюючи відповідність зазначених вище санкцій вимогам системності слід звернути увагу на те, що безпосереднім об'єктом злісного ухилення від сплати аліментів дітям та від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків є не лише право людини на утримання чи суспільні відносини, які забезпечують матеріальні умови існування неповнолітніх дітей, повнолітніх непрацездатних дітей чи непрацездатних батьків, але й (як додатковий об'єкт) відносини у сфері правосуддя, що забезпечують законне виконання судового рішення, авторитет судової влади, відносини, пов'язані з реалізацією судового акта [4, с. 59]. Це пояснюється тим, що до складу зазначених злочинів інтегроване таке діяння, як невиконання судового рішення, яким було присуджено сплату аліментів дітям або коштів батькам. У зв'язку із викладеним вище доцільно порівняти санкції статей 164 та 165 КК та тих кримінально-правових норм, якими встановлено відповідальність за невиконання судового рішення. Згідно із ч. 1 ст. 382 КК умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили карається штрафом від 500 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до 3-х років. Згідно ж із ч. 3 ст. 382 КК невиконання судового рішення, вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, карається позбавленням волі на строк від 3-х до 8 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3-х років. Як бачимо, невиконання рі-

шення суду аліментозобов'язаною особою, що заподіяло істотну шкоду інтересам аліментоуповноваженої особи (ст.ст. 164, 165 КК) карається набагато менш суворо, ніж будь-яке інше умисне невиконання судового акту (наприклад, постанови про накладення адміністративного стягнення тощо). Між тим, зазначені у цих статтях діяння посягають не лише на порядок виконання судових рішень, але й на одне з гарантованих Конституцією України прав людини: згідно з ч. 2 ст. 51 Конституції України, яка проголошує: «батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків» [5]. Ця обставина свідчить, як уявляється, про необхідність узгодження санкцій статей 164, 165 та 382 КК.

У історичній ретроспективі кримінально-правовим наслідком злісного ухилення від сплати аліментів на утримання дітей або злісного ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей виступало позбавлення батьківських прав. Так, в ст. 38 КК України 1960 р. передбачалося, що таке позбавлення могло бути застосоване як додаткове покарання у випадках, коли судом встановлено зловживання цими правами з боку винного [6]. Зміст цього покарання полягав у відібранні у винного прав, обумовлених родинними зв'язками з дитиною (зокрема, прав вимагати від дитини в майбутньому коштів на утримання і т. ін.) [7, с. 276]. У ст. 164 чинного Сімейного кодексу України названо вичерпний перелік підстав позбавлення батьківських прав матері чи батька, серед яких – ухилення від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; жорстоке поводження з дитиною; засудження за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини [8]. Остання з названих підстав дозволяє визнати позбавлення батьківських прав негативним правовим наслідком вчинення одним з батьків злочину, в якому його дитина є потерпілою (у тому числі й такого, як ухилення від сплати аліментів цій дитині або ухилення від її утримання). У теперішній час фахівці з сімейного права визнають позбавлення батьківських прав одним із заходів сімейно-правової відповідальності, котра настає при винній поведінці батьків та здійснюється за наявності відповідних підстав у порядку, передбаченому законом [9, с. 265]. Водночас, законодавець наголошує, що кримінально-правові наслідки діяння можуть передбачатись лише КК України, а не будь-яким іншим

нормативним актом (тобто законом України, підзаконними актами, нормами міжнародного права). Тому такий захід, як позбавлення батьківських прав особи, яка злісно ухилялась від надання утримання дитині, за сучасних умов не може розглядатись як кримінально-правовий наслідок цього злочину.

Поза увагою дослідників поки що залишились особливості звільнення від кримінальної відповідальності особи за злочини, що передбачені ст.ст. 164, 165 КК. Слід зазначити, що випадки грубого порушення аліментних зобов'язань щодо дітей або батьків або щодо утримання дитини батьками завдають значної шкоди інтересам конкретних фізичних осіб, які перебувають у вразливому стані через неповноліття чи непрацездатність. Тому пріоритети у застосуванні до винних у порушеннях ст. 164 та 165 КК положень розділу IX Загальної частини КК доцільно визначати, враховуючи, що посилення захисту прав та інтересів потерпілих й гарантоване відшкодування завданої злочином шкоди є одним із головних напрямів діяльності системи кримінальної юстиції. Перевагу у цьому випадку слід віддавати підставам звільнення від відповідальності, які містять ст. 45 КК (дійове каяття) та ст. 46 КК (примирення з потерпілим). Їхньою особливістю є наявність серед підстав такого звільнення посткримінальної поведінки, спрямованої на загладжування негативних наслідків злочину – відшкодування збитків, усунення заподіяної шкоди, примирення з потерпілим.

Пленум Верховного Суду України роз'яснив, що відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди полягає в добровільному задоволенні винним або іншими особами, зокрема батьками чи близькими родичами, обґрунтованих претензій потерпілого щодо відшкодування заподіяної злочином матеріальної та моральної шкоди, загладжуванні її в інший спосіб, наприклад, шляхом прилюдного вибачення за завдану образу [10, с. 23]. Повне відшкодування збитків пов'язується із відновленням прав та благ, яких злочинець позбавив свою жертву внаслідок вчиненого злочину, що може виражатись у внесенні особою коштів або майна у фонди осіб, які зазнали майнових втрат внаслідок вчинення злочину (передача потерпілому грошей, перерахування йому безготівкових коштів, повернення предметів злочину, передача потерпілому чи іншій особі, якій завдано збитків злочином, рівноцінного або аналогічного пошкоджено-

му майна, необхідних лікарських засобів, оплата вартості лікування потерпілого тощо) [11, с. 101–102]. Після вчинення злочинного ухилення від аліментів дітям (ст. 164 КК) чи батькам (ст. 165 КК) очевидною втратою для потерпілого є неотримані ним кошти, які мали бути сплачені на його користь винною особою. Тому відшкодуванням збитку від цих злочинів має визнаватись сплата винним всіх коштів на утримання дитини чи батьків у розмірах, що відповідають встановленим рішенням суду аліментам. Водночас, шкідливі наслідки злісного ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні (ст. 164 КК) полягають в ненаданні дитині необхідних предметів (харчування, одягу, взуття, лікарських препаратів, домашніх речей тощо) чи у відмові в створенні умов для повноцінного життя й розвитку дитини (в наданні житла, в піклуванні, в створенні умов проживання). Тому для застосування положень ст. 45 чи ст. 46 КК до особи, яка вчинила посягання на відносини з утримання у цій формі, від неї вимагається перш за все усунення заподіяної шкоди, тобто суттєвого поліпшення умов життя потерпілої дитини. Одноразова сплата на її користь навіть значної суми коштів проблему не вирішує. Крім того, якщо злісне ігнорування винним своїх сімейних обов'язків щодо дитини потягло негативні наслідки для її здоров'я (наприклад, вона захворіла, вимушено проживаючи тривалий час з вини батьків у неопалюваному приміщенні), для звільнення від кримінальної відповідальності винний має забезпечити відновлення здоров'я потерпілого (або компенсацію йому витрат, які той особисто здійснив на своє лікування).

Можливістю застосування до осіб, винних у злочинному ухиленні від сплати аліментів дітям або від сплати коштів на утримання батьків, загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, потенціал цього кримінально-правового наслідку зазначених діянь не вичерпується. Слід звернути увагу на те, що в деяких нормах Особливої частини КК України передбачена й можливість звільнення від кримінальної відповідальності осіб, котрі вчинили злочини, за умови їхньої позитивної посткримінальної поведінки. Як зазначає П. В. Хряпінський, такі (спеціальні) види звільнення від кримінальної відповідальності, не відіграючи провідної ролі у протидії злочинності, властивими їм засобами сприяють виконанню основного соціального за-

вдання кримінального права, яким є захист найбільш важливих соціальних цінностей від злочинних посягань [12, с. 28]. Особливістю спеціального звільнення від кримінальної відповідальності є його «адресна» мотивуюча спрямованість. На думку законодавця, позитивна посткримінальна поведінка, визначена заохочувальними нормами Особливої частини КК зумовлюється передусім прагненням правопорушника досягти для себе такого кримінально-правового наслідку, як схвалення державою соціально корисних результатів власних дій та застосування у зв'язку із цим звільнення від кримінальної відповідальності. Водночас, як свідчить практика, загальних приписів (які передбачають дійове каяття чи примирення винного з потерпілим) для стимулювання позитивної посткримінальної поведінки злісних порушників зобов'язань з надання утримання дітям чи батькам недостатньо. У результаті наявний інструментарій кримінально-правових наслідків не дозволяє повною мірою забезпечити майнові інтереси неповнолітніх та непрацездатних осіб, які є потерпілими від злочинів, передбачених ст. 164 КК чи ст. 165 КК. У цьому зв'язку заслуговують на увагу та подальшу реалізацію у вітчизняному кримінальному законодавстві пропозиції фахівців, котрі обґрунтовують доцільність доповнення заохочувальними положеннями норм про кримінальну відповідальність за злісне ухилення від утримання дітей або батьків. Зокрема, В. В. Вітвицька пропонує доповнити норму про відповідальність за ухилення від сплати аліментів окремою частиною, за якою підлягає звільненню від кримінальної відповідальності особа, яка вперше вчинила цей злочин, якщо до початку судового розгляду вона в повному обсязі відшкодувала заборгованість по аліментах [13, с. 59]. Ще раніше подібну пропозицію вносила Л. В. Дорош, на думку якої в заохочувальній нормі слід вказати на те, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка скоїла ухилення від сплати аліментів, якщо до початку судового розгляду вона повністю погасила заборгованість з аліментів [14, с. 17]. Слід повністю підтримати дослідницю в тому, що впровадження подібного припису сприятиме якнайшвидшому відновленню порушених правовідносин з утримання, негайному забезпеченню інтересів потерпілих осіб.

Підводячи підсумки проведеного дослідження слід зазначити, що сучасне кримінальне право України містить достатню

кількість засобів, які дозволяють організувати й реалізувати каральний, виправний, превентивний і відновлювальний вплив щодо осіб, які злісно ухиляються від сплати аліментів на утримання дітей, від утримання дітей, від сплати коштів на утримання батьків. Їхня оптимальна законодавча регламентація та ефективна практична реалізація є однією із заporук створення в державі умов для підтримання інституту сім'ї, охорони дитинства, батьківства, материнства, заохочення родинної підтримки й піклування щодо неповнолітніх та непрацездатних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борисов В. І. Інші кримінально-правові наслідки вчинення суспільно небезпечного діяння // В. І. Борисов, В. С. Батиргареева // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1(1). – С. 228–251.
2. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна та ін. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. – Т. 1 : Загальна частина. – 376 с.
3. Дзюба В.Т. Концептуальні засади кримінально-правової охорони потерпілого, жертви, постраждалого / В. Т. Дзюба // Альманах кримінального права : збірник статей. / Відповід. ред. П. П. Андрушко, П. С. Берзін. – К. : Правова єдність, 2009. – Вип. 1. – С. 191–217.
4. Рубченко, А. Н. Объект злостного уклонения от уплаты средств на содержание детей или нетрудоспособных родителей / А. Н. Рубченко // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 29 (244). – Вип. 29. – С. 56–59.
5. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Кримінальний кодекс УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.
7. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і фак. / За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Харків : Право, 1997. – 368 с.
8. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
9. Сімейне право України: Підручн. / За ред. Ю. С. Червоного. – К. : Істина, 2004. – 400 с.
10. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 12 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України та постанов Верховного Суду України у справах кримінальної юрисдикції / упоряд. Н. О. Гуторова, О. О. Житний. – Х. : «Одіссей», 2012. – С. 21–28.

11. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : монографія / О. О. Житний. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 152 с.

12. Хряпінський П. В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України: Навч. посібн. / П. В. Хряпінський. – Запоріжжя: КСК-Альянс, 2010. – 270 с.

13. Вітвіцька В. В. Удосконалення кримінально-правової відповідальності за порушення матеріальних інтересів неповнолітніх / В. В. Вітвіцька // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2000. – № 3. – С. 55-60.

14. Дорош Л. В. Уголовная ответственность за злостное уклонение от платежа алиментов на содержание детей : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / Л. В. Дорош. – Х. : Харьк. юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского, 1982. – 18 с.

Проанализированы типичные правовые последствия, установленные уголовным законодательством за злостное уклонение родителей от уплаты средств на содержание детей и злостное уклонение детей от содержания родителей. Сформулированы предложения по совершенствованию уголовно-правовых последствий преступлений, предусмотренных статьями 164, 165 Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: наказуемость, уголовная ответственность, санкция, освобождение от уголовной ответственности, уклонение от уплаты, алименты.

The analysis typical legal consequences established criminal law for willful evasion of parents from paying money for the children and willful evasion of children from detention parents. Suggestions to improve the criminal consequences of crimes under Articles 164 and 165 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: punishment, criminal liability, penalty, exemption from criminal liability, evasion, alimony.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2014
